

Messmer András

A TÁRSADALOM SZEREPE W.D. WHITNEY NYELVÉSZETÉBEN

O. 1894 decemberében összeült az Amerikai Filológusok Első Kongresszusa. A háromnapos konferencia egy teljes napját a nemrégiben elhunyt nyelvész, William Dwight Whitney /1827 - 1894/, az Amerikai Filológiai Társaság alapító tagja és első elnöke emlékének szentelik.

Tudjuk, hogy az amerikai nyelvészet majd csak a huszadik század első harmadától, az amerikai strukturalista iskola megalakulásával válik jelentőssé és világszínvonalúvá. Whitney emléke előtt azonban nemcsak az amerikaiak tisztelegtek. Európából is érkeztek levelek: a kongresszus nem volt provinciális jellegű. A kor és az egész század nyelvészeti irányvonalát elsősorban a német tudósok adták meg.¹ August Leskien és tanítványa, Karl Brugmann, az 1880-as évekkel kibontakozó újgrammatikus iskola kiváló képviselői leveleikben nemcsak az indológus Whitneyt nevezik "valóban korszakalkotónak", de azt is elismerik, hogy "általános alapelvek" és "a nyelv valóságos felépítése tekintetében" főként tőle kaptak indítást.²

Ferdinand de Saussure-t, a huszadik század nyelvészeti forradalmának nagy genfi elindítóját és mesterét szintén felkérték, hogy írja meg a kongresszusra Whitneyvel kapcsolatos véleményét. Hogy levelét el is küldje, abban csak szokásos "episztolofóbiája" akadályozta meg. Lovólvázlatai-

ből azonban kiderül, mennyire tisztelte amerikai elődjét:
"1860 és 1870 között először kísérelték meg, hogy az összehasonlító nyelvtanban főlhalmozott eredmények tömegéből a nyelvre vonatkozó általánosításokat vonjanak le; az összes többi kísérlet azonban ... kudaroba fulladt - kivéve Whitneyét; ő kezdettől fogva jó úton haladt, és napjainkban csak türelmes folytatást igényel."³

Mint Saussure szavaiból kiderül, cseppet sem érdektelen számunkra, hogy ez a 100 év előtti amerikai nyelvész - két német, egy francia és több szanszkrit nyelvten, valamint szanszkrit szövegek kiadásával és lefordításával a háta mögött - mit irt a nyelv általános természetével kapcsolatban.

Minden korban imponáló a merészség, ha valaki - persze ha már magába szívta korának és elődeinek eszmevilágát - elhagyva az ismert eszmei áramlatok széles útjait, maga vág utat a lehetőségek sűrűjében. Még akkor is imponáló, ha esetleg zsákutca téved; hogy erről nincs szó, hogy éppen ellenkezőleg, Whitney gondolatai egy járható út kezdetét jelentik, ezt szeretnénk a továbbiakban bizonyítani. Idézeteinket két - általános nyelvészeti szempontból legjelentősebb - művéből vesszük: A nyelv és a nyelv tudománya /a továbbiakban: NNT/ és A nyelv élete és fejlődése /a továbbiakban: NÉF/.⁴

1.0. Ez utóbbi könyvének elején Whitney egy meghatározással lép elő: "A nyelv olyan eszköz, amellyel az emberek tudatosan és szándékoltan fejezik ki gondolataikat, főként

azzal a céllal, hogy azokat mások számára ismertté tegyék." Néhány sorral lejjebb frappánsan és röviden így foglalja össze ugyanezt: a nyelv expression for the sake of communication, "kifejezés közlés céljából" /NÉF, 1/.

1.1. Ez a definíció Whitneyt máris elkülöníti a kor két uralkodó irányzatától. A század első felében Franz Bopp /1791 - 1867/ és nyomában August Schleicher /1821 - 1868/, az összehasonlító nyelvészet két nagy alakja az ún. természettudományos nyelvfelfogást képviselték: a nyelvet "organischer Naturkörper"-nek, szerves természeti testnek tekintették, mely "inneres Lebensprinzip"-pel, önálló belső élettel rendelkezik. Ezzel szemben Whitneynél a nyelv meghatározó tényezője az ember. Ezzel azonban az amerikai tudós még nem mondana újat. Azt régóta hirdették, hogy a nyelv és az emberi gondolkodás szorosan kapcsolódik egymáshoz. A gondolkodás elsőbbsége a nyelvvel szemben Whitney korának másik nagy áramlatában, a nyelvészeti pszichologizmusban kap fő hangsúlyt. A Humboldt-követő német nyelvész, Heyman Steinthal /1823 - 1899/ az emberi lélek spontán megnyilatkozásának tekintette a nyelvet: nála a nyelvészet analitikus pszichológia. Whitney élesen - és kifejezetten is⁵ - szembeszállt mindkét irányzattal.

1.2. Whitney azonban nemcsak kritizált. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy mit tartott a nyelv természetéről, és mennyiben új ez a Whitney-féle megvilágítás. Láttuk, hogy nyelvmeghatározásában a két kulcsszó: kifejezés /expression/

és közlés /communication/ /ld. 1.0./. Ha csak expression-ként értelmezte volna a nyelvet, ez még a pszichologizmus-hoz közelíthetné; a nyelv valósága abban a felfogásban az egyéni lélekben keresendő. Ezzel szemben a communication már társat feltételez. És Whitneynél pontosan ez, tehát idézett definíciójának második kulcsszava kap fő hangsúlyt:⁶

"A közlés igénye valóságos és élő erő, amely a kultúra minden fokán kényszerítően hat az emberre; ahogyan mi látjuk, ez az egyetlen erő, amely megindíthatta a nyelvalkotást, és amely jelenleg is a nyelvet működésben tartja."⁷

A közlés viszont közösséget feltételez: "Egyedül a közösség képes nyelvalkotásra és a nyelv megváltoztatására; csak az általánosan elfogadott és jóváhagyott kifejezés válhat közös nyelvi kincsé." /NNT, 48./ "A beszéd és a közösség fogalma elválaszthatatlan" /NNT, 105/.

1.3. Whitney tehát a nyelvet az emberben, de a társas emberben, a közösségben, a társadalomban keresi: "A nyelv nem egyéni, hanem társas tulajdon; s az emberhez nem mint individuumhoz, hanem mint a társadalom tagjához tartozik" /NNT, 100/. Innen már csak egy lépés Whitney "fölfedezése", amely Saussure szerint "megfordította a nyelvtudomány tengelyét":⁸ a nyelv social institution, társadalmi institúció.

Miért lelkesedhetett ennyire a túlzásokra általában nem hajlamos genfi tudós ezért a meghatározásért? A definíció első fele számunkra már triviális, de egy Saussure előtti nyelvész szájából meglepően modernül hangzik: a nyelv nem a természetben, nem is az egyén lelkében, hanem a társadalomban

keresendő. Egyszerre "saussuriánus" és - minthogy Whitney alkotása - eredeti a második terminus: az "institució" -ból - ha a szót nem állapot-eredmény, hanem aktus-folyamat értelmében vesszük /in + statuo, "intéz + mény"/ - levezethető a nyelv emberek általi meghatározottsága, konvencionális és tetszőleges jellege, sőt jelszerűsége is. Whitney mindkét könyvében sok utalást találunk erre.⁹

Mindebből úgy tűnhet, mintha Whitneyt Saussure közvetlen elődjének, sőt inspirálójának tekintenénk. Ez távolról sincs így, noha az eddig leírtak alapján Whitney modernségéhez, sok tekintetben eredetiségéhez nem fér kétség. Termékeny gondolatait azonban meglehetősen rendszertelenül adja elő. Terminológiája sokszor nem egyértelmű /pl. hasonló értelemben használja a community/race/nation szavakat, noha definíciójából logikusan az általa nem használt society következne, ld. 3./.. Bár gondolataival megelőzte korát, Saussure "eredetisége" vitathatatlan és abban áll, hogy teljes és összefüggő rendszert dolgozott ki, amely - függetlenül egyes alkotóelemeinek forrásától - teljesen neki tulajdonítható".¹⁰ Jelenlegi témánkon azonban ez túlmutat. Térjünk vissza Whitney definíciójának első feléhez; következtetéseinek itt is vannak korlátai.

1.4. A logikában Arisztotelész óta úgy határozzunk meg valamit, hogy megkeressük a legközelebbi nemfogalmat, amely azt magában foglalja, majd leírjuk a dolog sajátos jellemzőit. Innen kölcsönözve a szakkifejezést, Whitney abban, hogy a nyelv társadalmi, megtalálta a nyelv "genus proximu-

mát". Tanítása ennyiben valóban előremutató. A nyelvet azonban nála semmi sem különbözteti meg a kultúra más területeitől: ugyanolyan társadalmi institució, mint a jog, a vallás, a tudomány vagy a filozófia. Némi leegyszerűsítéssel viszont azt mondhatjuk, hogy Saussure teszi majd teljessé a definíciót: a Cours-ban a nyelv "differentia specificáját" adja meg - mert "a nyelv területén ... égen és [földön] elhagynak minket az analógiák".¹¹

2.0. Tudjuk, hogy a Saussure előtti nyelvészeket - a historizmus korszellemének megfelelően - jobban érdekelte az eredet, mint az állapot; a folyamat, mint a rendszer. /Maga Saussure is - mint első nagyszerű munkája, a Mémoire sur le système primitif des voyelles indo-européennes /1879/ mutatja - újgrammatikusként kezdte./ Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy Whitney korában a diakrónia uralkodott; fel kellett tehát tennie a kérdést: hogyan alkotta meg a társas ember a nyelvet? Itt csak két idézettel jellemezhetjük Whitney álláspontját.

2.1. "A kölcsönös érthetőség biztosítja a beszélt nyelv egységét ... és a kölcsönös érthetőség igénye volt az az impulzus, amely létrehozta a nyelvet ... Elsődlegesen tehát az ember nem azért beszél, hogy megfogalmazza, hanem hogy megossza gondolatait. Társadalmi szükségletei, társas ösztönei kényszerítik, hogy kifejezze magát. A magányos ember sosem alkotna nyelvet." /NNT, 100; kiemelés tőlem - M.A./ Sajnálatos, hogy Whitney nem fejti ki, mit ért ezeken a termi-

nusokon; a social needs talán a marxizmushoz közelíthetné, míg a social instincts az általa különben támadott pszichologista nyelvszemléletet idézi.¹²

2.2. A következő idézetben Whitney a nyelvépítés mechanizmusát szemlélteti; itt azonban minket jobban érdekelnék a "nyelvépítők", a folyamat aktív tényezői. "Minden egyes polip a korallzátonyon oszupán arra törekszik, hogy saját táplálékát biztosítsa; eközben - sajátos életmódja következtében - maszes anyagot választ ki; így mindegyikük külön fáradozásának együttes eredményeképpen a vízben lassanként hatalmas korallzátony emelkedik, melyet a hullámok hiába csapdosnak, nem tudnak elmosni ... Csakis ebben az értelemben lehet a nyelvről mondani, hogy fejlődik. [Ujabb vágás a schleicherei biológiai-"fizikai" nyelvészlelet ellen!]; nem tudatosan állítjuk elő [de nem is független tőlünk], hanem az ember szükségleteihez és képességeihez való állandó és implicit alkalmazkodás által növekszik." /NNT, 19/ Az egyén tehát csak pillanatnyi szükségleteit kívánja kielégíteni, s mintegy öntudatlanul építi, szolgálja a közösséget. Érdekes, hogy itt Whitney is talán nem tudatosan árulja el - tudatos célja, a nyelvalkotás folyamatának szemléltetése mellett - álláspontját egyén és társadalom kapcsolatáról. Ha mindenképpen kategorizálni akarunk, egy optimista, de prakticista utilitáriánus véleménye rejtőzik itt, darwinista beütéssel /ami nem meglepő az akkori amerikai korszellem fényében/.

3.0 Ha a nyelvet eredménynek értelmezzük, természetét

vizsgáljuk, vagyis meg akarjuk határozni, "genus proximum-mal" és "differentia specificával" kell számolnunk. Whitney az elsőt a társadalomban találta meg, nevezzük a másodikat /szorosabb értelemben vett/ nyelvnek. Ha viszont a nyelvet folyamatnak tekintjük /nyelvalkotás/, föl kell tételeznünk egy aktív faktort - ez Whitney szerint a társadalom - és egy passzívát, amire a folyamat irányul; legyen ez - jobb híján - megint a "language proper". A nyelv természete, létrehozása és használata tehát két tényezőt feltételez, s ennek megfelelően dolgozatunk is - mint a cím is mutatja - két pólusú.

Az 1. részben Whitneynek a nyelv természetére vonatkozó megállapításait ismertettük, s innen eljutottunk a társadalomig. A nyelvalkotás kaposán a 2. részben nyelv és társadalom viszonyát vizsgáltuk. Most föl kell tennünk a kérdést: mit mond Whitney - persze mint nyelvész - a társadalom természetéről, s hogyan juthatunk vissza innen a nyelv-ig?

3.1. Legelőször meg kell állapítanunk, hogy Whitney közvetlenül sosem beszél a társadalomról - s ezt nem intézhetjük el azzal, hogy ez egy nyelvésznek megboosátható. Aki olyan terminusokat használ, mint social institution, social needs, social instincts, attól elvárható, hogy a society terminust is bevezesse. Meglepő módon Whitney terminusként egyszer sem használja ezt a szót. Találkozunk viszont a community, 'közösség' /pl. NNT, 16, 48, 56, 91, 105, 109/, nation, 'nemzet' /NNT, 86, 94/, race, 'faj' /NNT, 49, 90, 93,

109, 110/ szavakkal, mégpedig néhol megkülönböztetett, néhol hasonló értelemben. Ugy látszik, Whitney megkerülte a társadalom-meghatározás meglehetősen kényes problémáját - hiszen a kollektív létezési módot valóban nehéz körülírni - s inkább a közösség természetéről beszélt. Ez viszont sokat levon hires nyelvdefiníciójának /1.3/ értékéből - ugyanakkor modernné is teszi, hiszen - mint a következő idézetekből kiderül - az ötven évvel későbbi Boas-Bloomfield-i taxonómikus irányzathoz közelíti. Ami Whitneyre annyira jellemző: filozófiai mélység helyett felszínen maradó, de józan megfigyelés.

3.2. Egyik nyelv-definíciójában egy közösség-meghatározást is találunk, megint mintegy elrejtetten: "[Az angol nyelv] a közösség egyes tagjai nyelvének összege. Vagyis inkább ... átlaga ...; az a bizonyos része ennek a halmaznak, amelyet a többség nyelvhasználata alátámaszt; de egy olyan többségé, amelyet nagyrésztben a kultúra és a műveltség, s nem csupán számbeli fölény jellemez" /Kiemelés tőlem - M.A. -, NNT, 16/. Tehát kulturális közösségről van szó. Emlékezzünk, hogy Whitney-nél a nyelv a társadalomban keresendő; ugyanakkor olyan tényezőkkel említi együtt, amelyek mind az emberi kultúra részei /ld. 1.4/.

3.3. Mint láttuk, a nyelv létrehozója a közösség /community/. De mi a közösség létrehozója? "A kölcsönös érthetőség ugyanazon szükségessége, amely létrehozza és megőrzi a nyelv lényegi azonosságát, képes a különbözőség-

ből azonosságot teremteni" /NNT, 56/ - vagyis éppen a nyelvi közösséget. Tehát a következő képlethez juthatunk:

Adott a kölcsönös érthetőségre törekvő - vagyis "social instinct"-tel rendelkező - emberek laza összessége. Whitney egyrészt ezt nevezi community-nek. Ez a társas emberfajta - félig tudatosan - létrehozza a nyelvet, amely összetartja, létrehozza a nyelvi közösséget. Ezt Whitney szintén a community terminussal jelöli. Tehát a kétpólusú rendszer /L[anguage] $\longleftrightarrow$ C[ommunity] / csak látszólagos. Egy háromlépésű folyamatról van szó: $C \rightarrow L \rightarrow LC$, ahol $LC = \text{linguistic community}$, nyelvi közösség. Ami viszont a nyelv további fejlődését illeti, LC visszahat L -re: "A közösség nyelve annak átlagos és kollektív képességét /kapacitását/ tükrözi, mert ... a nyelvet létrehozni és megváltoztatni csakis a közösség képes" /NNT, 48/. A teljes képlet tehát: $C \rightarrow L \leftarrow LC$.

4. Whitney gondolatai közt sok más meglepően modern utalást is találunk: pl. a Sapir-Whorff hipotézisben kiteljesedő nyelvészeti determinizmus korai változatát /NNT, 109-110/, egy megjegyzését pedig akár korai figyelmeztetésnek tekinthetjük, a 80 évvel későbbi marriзмusnak nevezett irányzat veszélyeire /NNT, 86/. A témát tehát távolról sem merítettük ki.

Túl a filológiai érdekességen, be kell ismernünk, hogy Whitney - legalábbis látszólag - csupa olyan nyelvi tényt közöl, amelyek számunkra többé-kevésbé ismertek, esetleg maguktól értetődőek. Már azonban az ilyen "gondola-

ti találkozás" sem haszontalan: az a tény ugyanis, hogy saját "megemésztett" gondolatainkkal egy évszázaddal előttünk élt nyelvész műveiben szembesülünk, nemcsak megszilárdítja, valóságosabbá teszi ismereteinket, hanem azok újragondolására, esetleg újraértékelésére is készítet. Más szóval élővé tesz egy esetleg előítéletté merevült ismeretrendszert.

Egy-egy közbeszúrt mondatként elrejtve találunk azonban "termékeny" gondolatokat: a felhívást és kísérletet néhány ma sem /kellően/ megfejtett probléma megoldására /pl. nyelv és gondolkodás kapcsolata, vagy a nyelv eredete, ld. 2.1./.

Whitney, ha nem is saussure-i értelemben vett nyelvészeti forradalmárnak, mindenesetre még ma is "gondolati katalizátornak" tekinthető. S ez elég ahhoz, hogy - bár egy időre feledésbe merülhettek - mint a Whitney iránti megújult érdeklődés mutatja¹³, művei nem tudtak elavulni.

J e g y z e t e k

- 1 Franz Boppból, a Schleicher testvérektől, Jakob Grimmtől egészen az újgrammatikusokig. Ld. erről bővebben A. Meillet, 1936. "Ce que la linguistique doit aux savants allemands", in *Linguistique historique et linguistique générale*, II. pp. 152-159. /Paris: Honoré Champion, vol. I. 1926², vol. II. 1936./
- 2 A fent említett kongressusról kőtet is megjelent: The Whitney Memorial Meeting 1894, ed. Ch.R. Lanman. Boston, 1897. Ez az öt méltató előadásokat, ill. leveleket tartalmazza. Innen idéz Jakobson 1971: xxvii /Roman Jakobson, 1971. "The World Response to Whitney's Principles of Linguistic Science", in Michael Silverstein, ed. 1971. Whitney on Language. Selected writings of William Dwight Whitney, Cambridge Mass. és London: MIT Press. pp. xxv-xlv/.
- 3 Jakobson 1971: xxix. A cikk legnagyobb része Saussure eddig csak részleteiben kiadott 30 oldalas jegyzetfüzetére támaszkodik, amely Whitneyvel kapcsolatos levélvázlatait tartalmazza. A jegyzetfüzet lelőhelye: Public and University Library of Geneva /Ms fr. 3951:10/. A levélvázlat mélyrehatóbb elemzését lásd E.F.K. Koerner 1973 /1971/. Ferdinand de Saussure. Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language. A contribution to the history of the theory of linguistics. Braunschweig: Vieweg u. Sohn GmbH. [Schriften zur Linguistik, Band 7.] pp. 81 kk.
- 4 Whitney 1867. Language and the Study of Language: twelve lectures on the principles of linguistic science. New York: Scribner's Sons; London: Trübner. Az általunk használt rövidített kiadás: in Silverstein 1971: 7-110; Whitney 1875. The Life and Growth of Language: An outline of linguistic science. New York: D. Appleton; London: H.S. King.
- 5 Az elfogultságig menő polémikus cikkeket jelentetett meg Schleicher és Steinthal elmélete ellen: Whitney 1871. "Strictures on the Views of August Schleicher respecting the Nature of Language and Kindred Subjects". Transactions of the American Philological Association 2. 35-64; Whitney 1872. "Steinthal and the Psychological Theory of Language". North American Review 114. 272. Whitney polemizáló hajlamára jellemző, hogy a két cikket még egyszer megjelentette: Whitney 1873: 298-331; 332-375. Oriental and Linguistic Studies. The Veda; the Avesta; the Science of Language. New York: Scribner, Armstrong and Company. Sajnálatos módon Steinthal - úgy látszik - csak részleteiben értette meg, és mintegy "cum ira et studio" komikussá tette.

- 6 Nem véletlen - bár adóztak Whitney tudományos nagysága előtt - a pszichologista újgrammatikusok elméleti megfontolásaikban mégis inkább Steinthalra támaszkodtak.
- 7 Whitney 1873: pp. 354-355.
- 8 "Cela a changé l'axe de la linguistique." Jakobson 1971: xxxiv.
- 9 Az "arbitrary and conventional sign" kifejezéssel, ill. annak kifejtésével pl. lépten-nyomon találkozunk: pl. NÉF, 19, 24. 48, 282.
- 10 E.F.K. Koerner 1979: 451. "L'importance de William Dwight Whitney pour les jeunes linguistes de Leipzig et pour F. de Saussure", in Béla Brogyáni, ed. Festschrift for Oswald Szemerényi on the Occasion of his 65th Birthday. Amsterdam: John Benjamins B.V. pp. 437-454.
- 11 Jakobson 1971: xxxv. /"...quiconque pose le pied sur le terrain de la langue peut se dire qu'il est abandonné par toutes les analogies du ciel et de la terre! "/.
- 12 Az a tény, hogy a két terminust egymás mellett említi, Whitney terminológiai következetlenségére és filozófiai képzetlenségére utal. A "társas ösztön" bevezetésével nemcsak a pszichológia területére utalja a nyelv eredetének problémáját, hanem felmerül a kérdés, miért és honnan van bennünk ez a "social instinct"? Talán velünk született? Más kérdés, hogy a nyelv eredetének kielégítő megfejtését nemigen van jogunk követelni a múlt századi amerikai tudóson, hiszen a probléma - azok számára, akik nem számolték a nyelvészet területéről - máig megoldatlan. A problémakörről lásd bővebben: pl. Papp Mária, szerk. 1974. A nyelv keletkezése. Budapest. Kossuth.
- 13 V8.: Silverstein 1971, Jakobson 1971, Koerner 1973 /1971/, Koerner 1979.